

जिल्हयाचा समग्र आढावा

जिल्हा : बीड

(1) स्थान व भौगोलिक परिस्थिती

(1) बीड जिल्हा पूर्वीच्या हैद्राबाद राज्यातील मराठी भाषिकांपैकी एक जिल्हा आहे. सन 1956 साली व्दिभाषिक राज्याच्या स्थापनेच्या वेळी हा जिल्हा व्दिभाषिक राज्याच्या मराठवाड्यात होता. सन 1960 ला महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर हा जिल्हा मराठी भाषिक राज्यात म्हणजे महाराष्ट्रात समाविष्ट करण्यात आला. त्यानंतर ऑगस्ट 1982 ला मराठवाडा प्रादेशिक विभागाचे व बीड जिल्हयाचे विभाजन करण्यात आले. त्यावेळी या जिल्हयातील अंबाजोगाई तहसीलमधील रेणापूर मंडळातील 43 गावे व 11 वाड्यांचा लातूर जिल्हयात समावेश करण्यात आला.

(2).बीड जिल्हा औरंगाबाद विभागाच्या पश्चिमेस मध्यभागी वसलेला आहे. हा जिल्हा 18.28 ते 19.28 या उत्तर अक्षांशावर आणि 74.54 ते 76.57 या पूर्व रेखांशावर आहे. जिल्हयाच्या उत्तरेस औरंगाबाद व जालना, पूर्वेस परभणी व लातूर हे जिल्हे आहेत. दक्षिणेस उस्मानाबाद व अहमदनगर तर पश्चिमेस अहमदनगर जिल्हा आहे. गोदावरी ही या जिल्हयाची महत्वाची नदी असून ती प्रामुख्याने जिल्हयाच्या उत्तर सीमेच्या गोवराई व माजलगांव या तालुक्याच्या सरहद्दीवरून वाहते.

(3) बीड जिल्हा दख्खनच्या काळ्या थरांच्या दगडांच्या प्रदेशात वसलेला आहे. बालाघाटची पर्वत रांग ही जिल्हयातील प्रमुख पर्वतरांग असून ती पश्चिमेकडे अहमदनगर जिल्हयाच्या सिमेपासून पूर्वेला जिल्हयाच्या सिमेपर्यंत पसरली आहे. या पर्वत रांगांमुळे जिल्हयाचे दोन भाग पडले आहेत. उत्तरेकडील सखल प्रदेश गंगथडी म्हणून ओळखला जातो आणि दुसरा उंचावरील प्रदेश घाट किंवा बालाघाट म्हणून ओळखला जातो. येथे 2500 फुटापेक्षा उंच अशी अनेक शिखरे आहेत. बालाघाट विभागाची समुद्रसपाटी पासूनची उंची 2000 ते 2200 फुटा पर्यंत आहे व गंगथडी प्रदेशाची उंची 1200 ते 1500 फुटापर्यंत आहे. आष्टी तालुक्याची उंची 1750 ते 2000 फुट आहे. उत्तरेकडील उंच प्रदेशाचा उतार दक्षिणेला व आग्नेय दिशेला आहे. आष्टी तालुक्याचा उतार सर्वसाधारणपणे दक्षिणेकडे आहे. उत्तरेकडील भाग गोदावरीच्या खो-यात आहे व दक्षिणेकडील भाग मांजरा या गोदावरीच्या उपनदीच्या खो-यात आहे.

(4). क्षेत्रफळ व प्रशासकीय विभाग- जिल्हयाचे एकूण क्षेत्रफळ 10693 चौ. कि. मी. असून ते महाराष्ट्राच्या 3.45 टक्के एवढे आहे. या क्षेत्रफळापैकी 158.31 चौ.कि.मी. क्षेत्रफळ नागरी भागात असून 10534.69 चौ.कि.मी. क्षेत्रफळ ग्रामीण भागात आहे. प्रशासकीय सोयीच्या दृष्टीने जिल्हयाचे 6 महसुली विभाग पाडण्यात आले असून ते 1.बीड,2.गोवराई,3.आष्टी,4.माजलगाव,5.अंबाजोगाई,6.परळी येथे आहेत.या उपविभागाकरिता स्वतंत्र उपजिल्हाधिकारी कार्यालये आहेत. जिल्हयात 11 तालुके असून नागरी विभाग वगळता 11 पंचायत समित्या आहेत.या सर्व पंचायत समित्यांसाठी बीड येथे जिल्हा परिषद कार्यरत आहे.

(5) जनगणना 2011 नुसार जिल्हयात एकूण 1357 वस्ती असलेले गांवे आहेत. एकूण 1020 ग्रामपंचायती पैकी 832 स्वतंत्र व 188 गट ग्रामपंचायती आहेत. तसेच 1 नगरपंचायत आहे. नुकतेच महाराष्ट्र शासनाने आष्टी,पाटोदा,शिरूर-कासार व वडवणी येथे नगरपंचायत स्थापन करण्यास मान्यता दिली आहे. जनगणना2011 नुसार जिल्हयात नविन 2 नागरी क्षेत्र म्हणून केज व आष्टी तालुक्यातील काही भाग समाविष्ट करण्यात आला असल्याने जिल्हयात एकूण 8 नागरी क्षेत्रे निर्माण झाली आहेत. जिल्हयात 8 नागरी क्षेत्रांपैकी बीड अ वर्ग नगर परिषद आहे. परळी-

वैजनाथ, माजलगाव व अंबाजोगाई येथे ब वर्ग नगर परिषदा असून गेवराई, व धारूर या क वर्ग नगरपरिषदा आहेत. तसेच जिल्ह्यातील एकमेव नगरपंचायत केज येथे आहे. जिल्ह्यात एकूण 10 कृषि उत्पन्न बाजार समित्या असून बीड, गेवराई, माजलगाव, अंबाजोगाई, धारूर, कडा (ता आष्टी) ,शिरूर-पाटोदा,परळी वैजनाथ, व वडवणी तालुक्यात प्रत्येकी एक या प्रमाणे आहेत.

(6) भू-विज्ञान- जिल्ह्यातील बहुतांश जमिनी पातळ थराच्या व खडकाळ आहेत. गेवराई आणि माजलगांव तालुक्यातील जमिनी सूपिक काळया प्रतीच्या आहेत. नदयाच्या व नाल्याच्या काठावर काळया जमिनीचे पटटे आहेत. जमिनी उंच, सखल व पातळ थराची आहे. पाटोदा तालुका हा डोंगराळ आहे. उत्तरेस सिंदफणा नदीच्या काठावर चांगल्या प्रकारची जमिन आहे, तसेच बीड, केज व अंबाजोगाई तालुक्यात अधून-मधून काळया जमिनीचे पटटे असून उर्वरीत बहुतांश जमिन निकृष्ट आहे.

(7) नदी-नाले- गोदावरी ही जिल्ह्याची महत्वाची नदी असून जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील गेवराई व माजलगाव तालुक्याच्या सीमेवरून वाहत जाते. मांजरा, सिंदफणा, बिंदुसरा व वाण या जिल्ह्यातील इतर महत्वाच्या नद्या आहेत. मांजरा व सिंदफणा या पाटोदा तालुक्यातील टेकड्यावर उगम पावतात. मांजरा नदी जिल्ह्याच्या दक्षिण सिमेवरून वाहते तर सिंदफणा नदी जिल्ह्याच्या उत्तर भागातून वाहते व माजलगांव तालुक्यात मंजरथ येथे गोदावरी नदीला मिळते. त्याचप्रमाणे बिंदुसरा नदी बीड तालुक्यातील टेकड्यात व वाण नदी बालाघाट रांगांच्या दक्षिणेकडून धारूर या गावाजवळ उगम पावते. तसेच तलवार, कांबळी, रुटी व मेहकरी या जिल्ह्यातील इतर नद्या आहेत. या सर्व नद्या सर्वसाधारणपणे उन्हाळ्यात कोरड्या असतात. या नद्यांना मार्च महिन्यापर्यंत पाणी असते. चांगला पाऊस झाल्यास कांही नद्यांना वर्षभर पाणी असते.

(8) हवामान व पर्जन्य-हवामानाच्या दृष्टीने वर्षाचे तीन भाग पडतात. जून ते सप्टेंबर या महिन्यात हवा उष्ण असली तरी पावसाळी वातावरणामुळे त्यात थोडासा गारवा असतो. ऑक्टोबर ते फेब्रुवारी या महिन्यात हवा कोरडी व थंड असते. नोव्हेंबर ते जानेवारी या महिन्यात अधून-मधून कांही दिवस थंडीची लाट येते. मार्च ते मे महिन्यात हवामान उष्ण व कोरडे असते. जिल्ह्यातील पावसाचे प्रमाण बरेच कमी असून तो वेळेवर पडत नाही आणि त्यामुळे जिल्ह्यात अधून-मधून दुष्काळी परिस्थिती निर्माण होते. जिल्ह्यात सर्वसाधारणपणे दरवर्षी जूनच्या दुसऱ्या पंधरवाड्यापासून पावसाला सुरुवात होते व तो सप्टेंबर अखेर राहतो. कधी कधी ऑक्टोबर महिन्यात सुध्दा पाऊस पडतो. जिल्ह्यात पावसाचे सरासरी प्रमाण 666.36 मि.मी.आहे. साधारणपणे जिल्ह्यात आष्टी, पाटोदा, शिरूर कासार, बीड, केज, धारूर या तालुक्यात पावसाचे प्रमाण जिल्ह्याच्या सरासरीपेक्षा कमी तर गेवराई, माजलगाव, वडवणी, परळी व अंबाजोगाई तालुक्यात पावसाचे प्रमाण जिल्ह्याच्या सरासरीपेक्षा जास्त असते. जिल्ह्यात 2015-16 मध्ये पावसाचे सरासरी प्रमाण 407.11 मि.मी. होते. वर्ष 2015-16 मध्ये जिल्ह्यात गेवराई , शिरूर कासार ,आष्टी, पाटोदा, या तालुक्यात पावसाचे प्रमाण बरेच कमी आहे. जिल्ह्यात वर्ष 2015-16 च्या जिल्हा सरासरीपेक्षा एकही तालुक्यात अधिक पाऊस पडला नसून सर्व तालुक्यात वर्ष 2015-16 च्या जिल्हा सरासरीपेक्षा कमी पाऊस पडला आहे. वर्ष 2015-16 मध्ये जिल्ह्यात सर्वाधिक पाऊस वडवणी तालुक्यात तर सर्वात कमी पाऊस गेवराई तालुक्यात पडला आहे

(9). व्यवसाय जिल्ह्यातील लोकांचा शेती हा प्रमुख व्यवसाय असून बहुतांश शेती पावसावर अवलंबून आहे.

(10)जमिनीचा प्रकार - हा सर्व जिल्हा काळया थरांच्या दगडांच्या प्रदेशात पसरला आहे. जिल्ह्यातील गेवराई आणि माजलगाव तालुक्यातील गोदावरी काठाची जमीन खोल काळी असून शेतीस चांगली आहे. बाकीच्या तालुक्यातील जमिनी पातळ थराच्या व खडकाळ आहेत. जिल्ह्यात खरीप आणि रबी ही दोन पिके घेतली जात असली तरी माजलगांव व गेवराई तालुक्यात रब्बीचे प्रमाण जास्त आहे.

(11) दिवसेंदिवस पर्जन्यमान कमी होत असल्याने भूगर्भातील पाण्याची खोली खाली जात असून 300 फुटापर्यंत पाणी लागत नाही. सर्व तालुक्यात विहिरीचे पाणी शेतीस मोठ्या प्रमाणावर वापरतात.

(2) लोकसंख्या

(11) जनगणना व दशवार्षिक वाढीचा अंदाज- जनगणना 2011 प्रमाणे बीड जिल्हयाची एकूण लोकसंख्या 25.85 लक्ष इतकी आहे. 2001 च्या जनगणनेच्या तुलनेत दशवार्षिक वाढीचा दर हजारी 196.2 येतो. 2011 च्या जनगणनेप्रमाणे तालुकावार लोकसंख्येचा विचार करता जिल्हयाच्या लोकसंख्येची तालुक्याच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी उतरत्या पध्दतीने पुढील प्रमाणे येते. (1) बीड 18.61 %, (2) गेवराई 13.09 %, (3) परळी वैजनाथ 11.11%, (4) अंबाजोगाई 10.56 %, (5) माजलगांव 9.87%, (6) केज 9.43 %, (7) आष्टी 9.42%, (8) शिरूर-कासार 4.97%, (9) पाटोदा 4.83%,(10) धारूर 4.73 %, (11) वडवणी 3.39% अशी येते.

(12) घनता-बीड जिल्हयाचे क्षेत्रफळ 2011 च्या जनगणनेप्रमाणे महाराष्ट्राच्या क्षेत्रफळाच्या 3.38 % आहे. तसेच लोकसंख्येची टक्केवारी 2.30 येते. 2011 च्या जनगणनेप्रमाणे जिल्हयात दर चौ.कि.मी.मागे 242 लोकसंख्या येते, तर महाराष्ट्रात हे प्रमाण 365 आहे. ग्रामीण विभागात दर चौ. कि. मी. मागे 195 तर नागरी विभागात दर चौ. कि. मी. मागे 12788 लोकसंख्या येते. सर्वात जास्त घनता बीड (24516) शहरात आहे, तर सर्वात कमी असलेली नागरी घनता भाग (467) आष्टी आहे, तर ग्रामीण भागात सर्वात जास्त घनता (261) परळी वैजनाथ तहसील मध्ये आहे, तर सर्वात कमी घनता असलेला भाग (144) पाटोदा तहसील मध्ये आहे. जनगणना2011 नुसार आष्टी व केज तालुक्यात नागरी भागाची लोकसंख्या दिली असली तरी तेथील नागरी भागाचे क्षेत्रफळ उपलब्ध न झाल्याने या 2 तालुक्यांचा नागरी घनता काढताना संदर्भ घेतलेला नाही.

(13) ग्रामिण व नागरी लोकसंख्या - 2011 च्या जनगणने प्रमाणे जिल्हयातील एकूण लोकसंख्येपैकी 20.70 लक्ष लोकसंख्या म्हणजेच 80.10 टक्के ग्रामीण भागात तर उर्वरित 5.14 लक्ष लोकसंख्या म्हणजेच 19.90 टक्के नागरी भागात आहे. एकूण नागरी लोकसंख्येपैकी सर्वाधिक 2.03 लक्ष म्हणजेच 39.51 टक्के बीड नगर पालिकेची आहे, तर उर्वरित 3.11 लक्ष म्हणजेच 60.49 टक्के लोकसंख्या 7 नागरी क्षेत्रातील येते. बीड नंतर परळी, अंबाजोगाई, माजलगांव, गेवराई, केज, धारूर व आष्टी नागरी क्षेत्रात अनुक्रमे 90975, 73975, 49453, 33562, 30704, 20418, 11972 इतकी लोकसंख्या येते. जिल्हयात एकूण ग्रामीण लोकसंख्या 2070751 असून त्यात सर्वाधिक प्रमाण गेवराई तालुक्यात (11.80 टक्के) व सर्वात कमी-वडवणी-3.39 % आहे.

(14) स्त्री - पुरुष प्रमाण -2011 च्या जनगणनेप्रमाणे महाराष्ट्रात दर हजार पुरुषमागे स्त्रियांचे प्रमाण 929 येते तर बीड जिल्हयात ते प्रमाण हजार पुरुषामागे 916 स्त्रिया असे आहे. जिल्हयात नागरी व ग्रामीण भागाचा विचार करता नागरी भागातील हे प्रमाण 933 स्त्रिया असे आहे. तर ग्रामीण भागात हेच प्रमाण 912 स्त्रिया असे आहे.

(15) अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती - जनगणना 2011 प्रमाणे जिल्हयात अनुसूचित जातीची एकूण लोकसंख्या 351.254 हजार इतकी आहे. जिल्हयाच्या एकूण लोकसंख्येत अनुसूचित जातीची टक्केवारी 13.58 येते. महाराष्ट्रात अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येची टक्केवारी 11.81 आहे. महाराष्ट्राशी तुलना करता बीड जिल्हयातील अनुसूचित जातीचे प्रमाण उल्लेखनिय आहे. अनुसूचित जमातीची 2011 च्या जनगणनेप्रमाणे जिल्हयात 32.742 हजार लोकसंख्या आहे. तिची टक्केवारी 1.26 येते.महाराष्ट्रात हीच टक्केवारी 9.35 आहे. यावरून महाराष्ट्रातील लोकसंख्येपेक्षा जिल्हयातील अनुसूचित जमातीचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

(16) कामक-याची संख्या- 2011 च्या जनगणनेत काम क-यांच्या संख्येत काही बदल करण्यात आला नसून सिमांत कामकरी ही जुनी संज्ञा कायम ठेवण्यात आली आहे. पैशांच्या पोटी ज्याला वर्षभर किंवा अधिक काळ काम मिळाले त्यांना कामकरी ही संज्ञा वापरण्यात आली. अर्थात स्वयंरोजगार करणारे शेतकरी, कुटीर उद्योगात काम करणारे व्यापारी इत्यादींची गणना कामगारात झाली. या उलट वर्षातील एक दिवस अथवा काही दिवस किंवा रोजी काही वेळेत पैशाचे बदल्यात ज्याने काम केले त्याला सिमांत कामकरी म्हणून गणण्यात आले. जनगणना 2011 प्रमाणे जिल्ह्यात एकूण 12.55 लक्ष कामकरी आहेत म्हणजेच एकूण लोकसंख्येशी कामक-याची टक्केवारी 48.56 येते. सिमांत कामकरी जनगणनेप्रमाणे 9.87 लक्ष म्हणजेच एकूण कामगारांच्या 78.63 टक्के आहेत. महाराष्ट्रात कामक-याची व सिमांत कामक-याची टक्केवारी 1981 चे जनगणने प्रमाणे अनुक्रमे 38.71 व 3.85 आहे.

(17) कामगारांचे वर्गीकरण- 2011 च्या जनगणनेत कामक-यांचे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण करण्यात आले असून एकूण मुख्यतः कामक-यांची टक्केवारी खालीलप्रमाणे आहे. (1) शेतकरी (50.33), (2) शेतमजूर (28.39), (3) वस्तुनिर्माण प्रक्रिया सेवा व दुरुस्त्या इत्यादी घरगुती काम करणारे (1.45), घरगुती उद्योगां व्यतीरीक्त इतर उद्योगधंद्यात काम करणारे (19.83) आहे.

(18) वयोगटानुसार लोकसंख्या - जनगणना 2011 च्या जनगणनेनुसार वयोगटानुसार लोकसंख्येची विभागणी व टक्केवारी खालीलप्रमाणे आहे

अ क्र	वयोगट	लोकसंख्या %
1	0 - 7	13.65
2	8 - 14	16.16
3	15 - 19	9.86
4	20 - 24	9.46
5	25 - 29	7.88
6	30 - 39	6.86
7	40 - 49	6.53
8	50 - 59	10.38
9	60 वर्षावरील	6.19
10	वय अनिर्दिष्ट	12.21

(19) साक्षरता प्रमाण - जिल्ह्यातील 2011 च्या जनगणनेप्रमाणे साक्षरतेची टक्केवारी 76.99 असून तीच महाराष्ट्राची 82.34 टक्के आहे. जिल्ह्यात साक्षरतेच्या प्रमाणात ग्रामीण व नागरी भागात फारच तफावत असून नागरी भागाची टक्केवारी 86.04 असून ग्रामीण भागासाठी ती 74.73 टक्के अशी आहे. जिल्ह्यातील नागरी भागामध्ये साक्षरतेची सर्वात जास्त टक्केवारी बीड शहराची 88.30 तर सर्वात कमी धारूर 82.47 येथील आहे. साक्षरतेची ग्रामीण भागात सर्वात जास्त टक्केवारी अंबेजोगाई या तालुक्यात असून सर्वात कमी धारूर या तालुक्यामध्ये असून ती अनुक्रमे 79.47 व 71.97 टक्के अशी आहे.

(20) वापरात असलेली निवासापयोगी घरे व कुटुंबे -जनगणना 2011 प्रमाणे जिल्ह्यात निवासोपयोगी एकूण 5.21 लक्ष घरे असून या घरामधून 5.35 लक्ष कुटुंबे राहात होती.

(3) जिल्हा उत्पन्न अंदाज

(21).जिल्हा स्तरावरील उत्पन्नाचे अचूक अंदाज करण्यासाठी प्रदेशाला संचयित होणारे उत्पन्न ही संकल्पना वापरणे योग्य असले तरी जिल्हास्तरावरील आर्थिक उलाढालींचा परिणाम जिल्हयापुरताच मर्यादीत राहात नसल्याने संबंधित जिल्हयात बाहेरून प्राप्त होणारे व संबंधित जिल्हयातून बाहेर जाणा-या उत्पन्नाचे मोजमाप करणे शक्य नसल्याने सदर पध्दतीचा वापर करता येत नाही.त्यामुळे उत्पन्न स्त्रोत पध्दती (Income originating approach) या संकल्पनेचा अवलंब करून जिल्हास्तरावरील उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्यात आले आहेत.जिल्हा उत्पन्नाचे अंदाज तयार करण्याकरिता लागणारी मुलभूत माहिती अजुनही समाधान कारकरित्या उपलब्ध नाही. प्राथमिक क्षेत्राकरिता बहुतांश आकडेवारी उपलब्ध आहे. मात्र इतर क्षेत्राकरिता अतिशय अल्पशा प्रमाणात उपलब्ध आहे. ज्या क्षेत्राकरिता जिल्हास्तरावरील आकडेवारी उपलब्ध नाही. त्याक्षेत्राकरिता जिल्हावार अनुरूप असे निर्देशांक वापरून त्या आधारे राज्य स्तरावरील उत्पन्नाची जिल्हयामध्ये विभागणी करण्यात आलेली आहे. आकडेवारीच्या उपलब्धतेचा अभाव, अनुरूप निर्देशांकाचा वापर तसेच पध्दतीमधील अंगभूत उणीवा या सर्वांमुळ जिल्हा उत्पन्नाचे अचूक अंदाज बांधण्यामध्ये मर्यादा येत असल्याने हे अंदाज ढोबळ मानाने जिल्हयातील उत्पन्नची पातळी आजमाविण्याकरिता वापरोवेत.या प्रकाशनात प्रकाशित केलेले जिल्हा उत्पन्नाचे अंदाज वापरताना वरील मर्यादा लक्षात घ्याव्यात.

(4) वने

(22) सन 2011-12 या वर्षाचे ऋतू व पिके अहवालानुसार जिल्हयात एकूण 29501 हेक्टर जंगल व्याप्त क्षेत्र असले तरी या मधील ब-याच क्षेत्रातील जंगल हलक्या प्रतीचे आहे. एकूण भौगोलीक क्षेत्राचा विचार केल्यास जंगल व्याप्त क्षेत्र फक्त 2.77 टक्के एवढे असून महाराष्ट्रातील जंगल व्याप्त क्षेत्रापेक्षा खूपच कमी आहे. पर्यावरणाचा समतोल राखण्याच्या दृष्टीने जंगल व्याप्त क्षेत्र जवळ जवळ 33 टक्के एवढे क्षेत्र असावयाला हवे. म्हणून जंगला- खालील क्षेत्र वाढविणे आवश्यक आहे. हे जंगल व्याप्त क्षेत्र वाढविण्याच्या दृष्टीने वने आणि सामाजिक वनीकरण खाते हे प्रयत्न करित असले तरी अद्याप म्हणावी तशी वाढ झालेली नाही. सन 2011-12 च्या ऋतू व पिके या अहवालानुसार वडवणी तालुक्यात जंगल व्याप्त प्रदेशाची टक्केवारी जिल्हयात सर्वात जास्त असून 10.11टक्के व त्या खालोखाल शिरूर-कासार 7.02 टक्के, धारूर-4.65%,पाटोदा-4.24, बीड 3.88 टक्के, अंबाजोगाई 2.89 टक्के,केज 2.62 टक्के, आष्टी 1.95 टक्के, गेवराई 1.14 टक्के, माजलगांव 0.87टक्के,परळी 0.63 टक्के आहे. वरील आकडेवारी वरून असे दिसून येते की, माजलगांव परळी व गेवराई या तालुक्यात जंगल वाढीचे विशेष प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

(23) जिल्हयातील जंगल अतिशय कमी प्रतीचे असून जिल्हयात पूर्व-पश्चिम बालाघाट रांगा आष्टी,पाटोदा,शिरूर-कासार बीड, केज, अंबाजोगाई ,धारूर,वडवणी,परळी तालुक्यात पसरल्या आहेत. त्यातील जंगल उत्पादन नगण्य आहे. जंगलापासून 2015-16 या वर्षात ₹ 21.91 लक्ष उत्पन्न मिळाले त्यामध्ये गवत, विडीपाने, डिक व इतर वनोत्पादनाचा तसेच परमिट इ.चा समावेश आहे.

(5) शेती

वहित धारण केलेली जमीन व वहिती खातेदार - तक्ता क्रमांक 1

अ.क्र.	जमिन धारण हेक्टर्स	एकूण खातेदार	एकूण धारण केलेली जमिन हेक्टर्स	एकूण खातेदारांशी प्रमाण	एकूण जमिनीशी प्रमाण
1	2	3	4	5	6
1	0.02 ते 1.0	334989	171466	51.40	19.79
2	1.0 ते 2.0	195947	277851	30.16	32.08
3	2.0 ते 5.0	106202	304967	16.29	35.21

4	5.0 ते 10.0	13143	84804	2.02	9.79
5	10.0 ते 20.0	1253	15921	0.41	1.84
6	20.0 व त्यापेक्षा जास्त	249	11217	0.04	1.29
एकूण	-	651783	866226	100.00	100.00

(24) जमिनीचा प्रकार - जमिनीच्या वापराबाबतची माहिती स्थायी स्वरूपाची असून आकडेवारी 2011-12 या वर्षाकरिता उपलब्ध आहे. म्हणूनच चर्चेसाठी याच माहितीचा आधार घेतला आहे. जिल्ह्याच्या एकूण 10.63 लाख हेक्टरस भौगोलिक क्षेत्रापैकी 0.29 लक्ष हेक्टर वनक्षेत्र असून त्याची एकूण क्षेत्रफळाशी टक्केवारी 2.63 आहे. शेती योग्य नसलेले एकूण क्षेत्र 0.99 लक्ष हेक्टरस असून पडीत जमिनी व्यतिरिक्त लागवडी लायक परंतु पडीत जमिन 4.88 लक्ष हेक्टरस आहे. चालू पड व इतर पड 0.78 हेक्टरस आणि निव्वळ कसलेले क्षेत्र 3.67 लक्ष हेक्टरस असे आहे. लागवडी लायक पडीत जमिनी पैकी जवळ जवळ 0.78 लक्ष हेक्टरस क्षेत्र हे कायम गुरे चरण असून जिल्ह्यात असलेल्या एकूण गायरान क्षेत्राशी त्याचे प्रमाण फारच कमी आहे. असे असले तरी या जनावरांच्या चा-याचा प्रश्न इतर पडीत जमिनीमुळे थोड्याफार प्रमाणात सुटण्यास मदत होते.

(25) ऋतु व पिके अहवाल 2011-12 नुसार एकूण 3.67 लक्ष हेक्टर निव्वळ लागवडी खालील असून त्याचे प्रत्येक माणशी प्रमाण 0.14 हेक्टर एवढे पडते आणि सर्वसाधारण पिक परिस्थितीप्रमाणे व अवलंबिण्यात येणा-या सुधारीत शेती पध्दतीमुळे हे पुरेसे आहे असे वाटते. जिल्ह्यात पावसाचे प्रमाण जरी ठीक असले तरी पाऊस वेळेवर तसेच पुरेसा पडत आहे तरी पिकाखालील क्षेत्र कमी आहे. पाऊस वेळेवर व सम प्रमाणात पडल्यास जिराईत शेतीत पण दुबार पिके घेतली जातात.

(26) पिके व पिक पध्दती - या जिल्ह्यात खरीप आणि रब्बी ही दोन्ही पिके घेतली जात असून खरीप हंगामामध्ये संकरीत ज्वारी, बाजरी, तूर, उडीद आणि कापूस तसेच भूईमूग ही पिके प्रामुख्याने घेतली जातात. तर रब्बी हंगामामध्ये ज्वारी, गहू, हरभरा व करडई ही पिके प्रामुख्याने घेतली जातात. बारमाही पिकामध्ये ऊस हे पिक मुख्य असून जेथे ओलीताची सोय आहे अशा क्षेत्रात उन्हाळी भूईमूग व सूर्यफूल ही पिके घेतली जातात. भाजीपाला आणि फळे ही पिके जेथे पाण्याची सोय आहे अशा ठिकाणी सर्वसाधारणपणे वर्षभर घेतली जातात.

(27) जिल्ह्यात बीड, पाटोदा, केज व अंबाजोगाई तसेच आष्टी या तालुक्यात प्रामुख्याने खरीप पिके घेतली जातात व कांही भागात रब्बी पिके पण घेण्यात येतात. मात्र जिल्ह्यात गेवराई, माजलगाव व परळी वैजन्नाथ तालुक्यात दोन्ही हंगामामध्ये पिके घेतली जातात. जिल्ह्यात ऋतु व पिके अहवाल 2011-12 नुसार 2011-12 या वर्षात एकूण लागवडी खालील क्षेत्रापैकी सरासरी 57.74 टक्के क्षेत्रावर खाद्यपिके घेतली गेली व उर्वरित क्षेत्रावर इतर पिके घेतली गेली आहेत.

(28) व्यापारी पिकामध्ये प्रामुख्याने कापूस आणि ऊस ही पिके घेतली जात असून गेल्या काही वर्षात साखर कारखान्यांची संख्या वाढत असल्याने ऊसाखालील क्षेत्रात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे.

(29) पिक उत्पादन व मुख्य पिकाचे उत्पादनाचे प्रमाण- जिल्ह्यातील जमीन सर्वसाधारणपणे चांगली असून पुरेसा व वेळेवर पाऊस आल्यास उत्पन्नाचे प्रमाण चांगले राहते. गेल्या कांही वर्षात निर्माण झालेल्या दुष्काळी परिस्थितीमुळे उत्पन्नाच्या प्रमाणात घट दिसून येते. सन 2015-16 या वर्षी एकूण धान्याचे उत्पादन 0.84 लक्ष मे. टन एवढे तर कडधान्याचे उत्पादन 0.20 लक्ष मे. टन एवढे झाले. कपाशीचे उत्पादन 0.13 लाख मे. टन एवढे झाले आहे.

उत्पन्नाचे मुख्य पिकांचे दर हेक्टरी प्रमाण पुढील प्रमाणे आहे. गहू 324 किलो, बाजरी 210 किलो, तूर 113 किलो, भूईमूग (शेंग) 197 किलो, कापूस 49 किलो असे असून ते महाराष्ट्राच्या सरासरी उत्पन्नाच्या तुलनेत कमी आहे. यात वाढ होण्यासाठी संकरीत बियाणांचा व रासायनिक खतांचा वापर जास्त प्रमाणात होणे तसेच खताची मात्रा योग्य प्रमाणात देणे आवश्यक आहे.

(30) संद्रीय व रासायनिक खतांचा वापर - जिल्ह्यात सन 2015-16 या वर्षात खत वाटप नियंत्रित व खाजगी संस्था कडून एकूण 115154 मे.टन खताचे वाटप करण्यात आले.

(31) पिक संरक्षण - पिक संरक्षणासाठी कृषि खात्यामार्फत ही योजना राबविण्यात येत असून शेतकरी स्वतःहून याकामी पुढाकार घेऊन आपल्या पिकाचे संरक्षण किटकनाशके वापरून करतात. या किटकनाशक फवारणीमध्ये कपाशीवरील फवारणीचे प्रमाण जवळपास 90% एवढे असते.

(32) कृषि उत्पन्न बाजार समिती - जिल्ह्यात एकूण 10 कृषि उत्पन्न बाजार समित्या असून त्या अनुक्रमे (1) बीड, (2) गेवराई, (3) माजलगांव, (4) अंबाजोगाई, (5) परळी-वैजनाथ, (6) धारूर, (7) कडा ता. आष्टी, (8) वडवणी, (9) शरूर कासार-पाटोदा, (10) केज येथे आहेत. या कृषि उत्पन्न बाजार समित्या मार्फत सन 2015-16 या वर्षात 98040 मे.टन मालाची उलाढाल करण्यात आली व त्यांची एकूण किंमत ₹ 36185.56 लक्ष एवढी होती.

(33) धान्याची साठवण करण्यासाठी वखार महामंडळाची जिल्ह्यात एकूण 22 शासकीय गोदामे असून त्यांची एकूण साठवण क्षमता 25052 मे.टन एवढी आहे. या गोदामाचा उपयोग मुख्यत्वे अन्नधान्य, तेलबिया, खते, सिमेंट इत्यादी वस्तूंच्या साठवणूकीसाठी केला जातो.

(6) सिंचन

(34) ओलिताची साधने - बीड जिल्ह्यात, माजलगाव व मांजरा हे 2 मोठे प्रकल्प पूर्ण झालेले आहेत. माजलगांव जवळील माजलगांव प्रकल्प हा मोठा सिंचन प्रकल्प असला तरी लाभ क्षेत्र माजलगांव व अंबाजोगाई तहसील मध्ये आहे. बीड जिल्ह्यात या प्रकल्पांचे लाभक्षेत्र 81832 हेक्टर्स एवढे आहे. या शिवाय 16 मध्यम प्रकल्पांचे काम पूर्ण झालेले आहेत. या शिवाय 2096 लघुप्रकल्पांची कामे पूर्ण झालेली असून त्याखालील लाभ क्षेत्र 94119 हेक्टर्स एवढे येते. एकूण जिल्ह्यातील बाधकाम पूर्ण झालेल्या सर्व मोठ्या, मध्यम व लघु प्रकल्पांमुळे 177359 हेक्टर्स क्षेत्र लाभक्षेत्र निर्माण झाले आहे. त्यापैकी 133368 हेक्टर्स ओलिताखाली 2011-12 मध्ये आलेले आहे. एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी हे प्रमाण 3.62% एवढे पडते.

(7) पशुसंवर्धन, पशुवैद्यकीय सेवा व दुग्ध व्यवसाय

(35) पशुधन - सन 2012 चा पशू गणनेप्रमाणे जिल्ह्यात एकूण 12.38 लक्ष पशुधन आहे. त्यात गायी / बैल 47.02 % , म्हशी / रेडे 19.41 % , मेंढया 5.34 % , शेळ्या 27.13 % . सन 2012 चा पशू गणनेप्रमाणे जिल्ह्यात एकूण कुक्कुट पक्षांची 9.76 संख्या लक्ष आहे.

(36) पशू उत्पादन - जिल्ह्यात एकूण 563 दुग्ध सहकारी संस्था आहेत. बीड येथील शासकीय दुग्ध डेअरीत या संस्थामार्फत दुग्ध जमा होते. या खेरीज घरगुती वापरास शेतकरी दुग्ध ठेवतात. तसेच मोठ्या शहरातून विशेषतः बीड शहरात खाजगीरित्या दुग्ध विकणारे असून खाजगी दुग्ध डेअरी पण ब-याच आहेत.

(37) जिल्ह्यात 13 नोंदणीकृत कत्तलखाने असून 2015-16 वर्षात 308 मोठी जनावरे कत्तल केली गेली.

(38) पशु उपचार सोयी - जिल्ह्यात पशुउपचार सोयी जिल्हा परिषद तर्फे पुरविण्यात येतात.बीड येथे एक शासकीय दवाखाना आहे.जिल्हा परिषदेचे प्रत्येक पंचायत समितीच्या मुख्यालयास दवाखाना आहे.जिल्ह्यात एकूण 57 दवाखाने व 98 पशु वैद्यकिय प्रथमोपचार केंद्रे सन 2015-16 या वर्षात होती.या खेरीज जनावरामध्ये साथीच्या रोगांचा प्रादूर्भाव झाल्यास लस टोचणी कार्यक्रम घेण्यास येतो.बैलाचे कच्चीकरण पण केले जाते.या खेरीज राज्य शासनातर्फे ग्रामीण उपचार केंद्रे ही चालविली जातात.व केंद्रांतून संकलीत गायी निर्माण करण्याकरीता कृत्रिम गर्भ धारणाचे काम केले जाते. तसेच वैद्यकिय सेवा दिली जाते.

(8) मत्स्य व्यवसाय व मत्स्य व्यवसाय विकास कार्यक्रम

(39) जिल्ह्यात वाहत्या व संचयित गोड पाण्यात मत्स्य व्यवसाय केला जातो. माजलगांव व मांजरा प्रकल्प तसेच इतर मध्यम प्रकल्पात मत्स्य संवर्धन करून मत्स्य उत्पादन केले जाते. वाहत्या पाण्यात मत्स्य पकडण्याचा व्यवसाय थोड्या दिवस चालतो कारण बारा महिने पाणी वाहणा-या नद्या जिल्ह्यात नाहीत. जिल्ह्यात रोहा व कोटला जातीच्या मत्स्याचे संवर्धन करून विक्री केली जाते. वर्ष 2015-16 मध्ये 300 मे.टन मत्स्य पकडले गेले त्याची किंमत ₹ 150 लक्ष होती. जिल्ह्यात 112 मत्स्य व्यवसाय सहकारी संस्था 2015-16 मध्ये कार्यरत होत्या.

(9) विद्युत निर्मिती व विद्युत पुरवठा

(40) शहरे व खेड्यांचे विद्युतीकरण -जिल्ह्यात परळी-वैजनाथ येथे औष्णिक विद्युत प्रकल्प कार्यान्वित आहे. जिल्ह्यात महाराष्ट्र राज्य विज वितरण कंपनी मार्फत विज पुरविली जाते. मार्च 2016 अखेर जिल्ह्यात सर्व नागरी केंद्रे व ग्रामीण भागाचे विद्युतीकरण झाले असून त्यांची टक्केवारी 100 येते.

(41) शेती करिता पंपाचे विद्युतीकरण - जिल्ह्यात शेती करिता विजेची मागणी वाढत्या प्रमाणात आहे. मार्च 2011-12 अखेर एकूण 29874 विद्युत पंप बसविण्यात आलेले आहेत. पैकी जास्तीचे पंप विहिरीवर आहेत. सर्वसाधारणपणे विस्तार कार्यक्रमातून उपलब्ध निधीनुसार विद्युत पुरवठा पंपाना निधीच्या प्रमाणात मागणी करण्यात येते.

(42) विद्युत वापर-वर्ष 2015-16 मध्ये एकूण 76.58 दशलक्ष किलो वॅट तास विज जिल्ह्यात वापरात आली. वापरानुसार टक्केवारी पुढील प्रमाणे आहे. (1) घरगुती 20.30 टक्के, (2) व्यापारी कामासाठी 3.42 टक्के, (3) औद्योगिक 11.34 टक्के, (4) सार्वजनिक दिवाबत्ती 11.47 टक्के, (5) शेती 44.91 टक्के व (6) इतर 8.55 टक्के.

(10) खाणी व कारखाने-विकास कार्यक्रम

(43) खाणविकास कार्यक्रम -जिल्ह्यात नांव घेण्याजोगे खनिज उत्पादन नसल्याने जिल्ह्यात खाणविकास कार्यक्रम राबवला जात नाही.विट भट्ट्यांकरीत माती,बांधकामाकरिता वाळू व खडी करिता दगड हीच महत्वाची खनिज उत्पादने आहेत. महसूल खात्यामार्फत दाखला घेवून विटा करिता माती, वाळू, दगड इत्यादी घेतले जातात.

(44) कारखाने-विकास कार्यक्रम - जिल्ह्यात मार्च 2014 अखेर एकुण 143 नोंदणीकृत कारखान्यापैकी 133 कारखाने चालू होते व त्यात फक्त 9245 कामगार होते. त्यात प्रामुख्याने लाकूड कापणे व फळया तयार करण्याचे उद्योग होते. त्या खालोखाल पाव बिस्कीट केक वगैरे अन्नपदार्थाचे उत्पादन,फळे, भाजीपाला यांचे उत्पादन व त्यावर प्रक्रीया करणे इ. उद्योगाचा समावेश होतो.

(45) बीड जिल्ह्यात महाराष्ट्र उद्योग मंडळानी बीड येथे एक व परळी-वैजनाथ येथे एक विकासार्थ योजना घेतली असून या दोन्ही क्षेत्रात कारखाने झालेले आहेत. बीड येथे चामड्यावर प्रक्रिया करण्यांचा कारखाना व परळी - वैजनाथ येथे विजेचे उत्पादन व उपयोगी साहित्य निर्मितीचे कारखाने आहेत. जिल्ह्यात मार्च 2016 अखेर 8 सहकारी 2 खाजगी असे एकूण 10 साखर कारखाने असून त्यातील 5 चालू होते 2015-16 अखेर एकूण 12.37 लाख मे टन उसाचे गाळप करून 1.16 लाख मे टन साखर उत्पादन झाले आहे .

(11) रस्ते, वाहतूक व दळणवळण,रेल्वे

(46) रेल्वे- जिल्ह्यातून 2 एकेरी ब्रॉड गेज-रेल्वेलाईन्स जातात. त्यातील एका परळी-वैजनाथ ते हैद्राबाद या रेल्वे मार्गाची जिल्ह्यातील लांबी 40.38 कि.मी. आहे. दुसऱ्या ब्रॉड गेज रेल्वे परळी-वैजनाथ ते परभणी मार्गाची जिल्ह्यातील लांबी 7.48 कि.मी. आहे.

(47) रस्ते- जिल्ह्यात मार्च 2016 अखेर वर्गीकृत रस्त्याची लांबी 13129.03 कि.मी. आहे. त्यापैकी 191.35 राष्ट्रीय महामार्ग, 205 प्रमुख राज्य महामार्ग 1292.45 कि.मी. राज्य महामार्ग आहे. 1638.10 कि.मी.चे प्रमुख जिल्हा रस्ते असून 2167.60 कि.मी. इतर जिल्हा रस्ते आहेत. ग्रामीण व न.प.रस्त्यांची लांबी 6900.99 व 733.54 कि.मी. आहेत. वरील सर्व रस्त्यापैकी 388.17 कि.मी. सिमेंटचे, 6372.99 कि.मी. डांबरी, व 2874.06 कि.मी. रस्ते खडीचे आहेत. 3493.81 कि.मी. रस्ते इतर माल वापरून तयार केलेले आहेत.

(48) पृष्ठांकित रस्त्यांनी जोडलेली खेडी- जिल्ह्यातील एकूण खेड्यापैकी मार्च 2016 अखेर 1108 खेडी बारमाही व 246 खेडी हंगामी करिता पृष्ठांकित रस्त्यांशी जोडलेली आहेत.

(49) नोंदणीकृत वाहने- मार्च 2016 अखेर जिल्ह्यात एकूण 341435 स्वयंचलीत वाहनांची नोंदणी करण्यात आली. एकूण वाहनांपैकी 72.72 टक्के वाहने दूचाकी, 14.17 टक्के माल वाहतूक-वाहने, 9.78 टक्के जीप व मोटारी, उर्वरीत 3.55 टक्के इतर वाहने होती.

(50) महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन- महाराष्ट्र राज्य परिवहन मंडळाच्या 2015-16 वर्षात बीड जिल्ह्यात एकूण 488 बस 538 मार्गावर धावत होत्या. रस्त्यावर धावणा-या गाड्यांची दैनिक सरासरी 463 होती व प्रवाशांची दैनिक सरासरी 1.65 लाख होती.

(51) टपाल व तार कार्यालये-जिल्ह्यात 2015-16 या वर्षात एकूण 330 टपाल कार्यालयेआहेत.तार कार्यालये बंद झाली आहेत.जिल्ह्यातील सर्व खेड्यांना टपाल सेवा उपलब्ध केली गेली आहे. याकरिता काही फिरती टपाल कार्यालये तर काही ठिकाणी अर्धवेळ टपाल कार्यालये सुरू केली आहेत.

(52) दूरध्वनी व दूरध्वनी संयोजन केंद्रे- बीड जिल्ह्यात 2016 अखेर एकूण 15672 दूरध्वनी बसविलेले आहेत व 292 पी.सी.ओ. ची संख्या आहे. भ्रमणध्वनींची संख्या वाढती असल्याने बीड जिल्ह्यात दूरध्वनीधारकांची संख्या कमी होत आहे.जिल्ह्यात प्रत्येक तालुक्यास 1 याप्रमाणे एकूण 11 दूरध्वनी संयोजन केंद्रे आहेत.

(12) कामगार व रोजगार

(53) रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्र जिल्हा रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्र कार्यालयाच्या आकडेवारी नुसार 2015-16 वर्षात 10871 व्यक्ती शासकीय कार्यालयात, स्थानिक संस्था मधून अथवा निम शासकीय कार्यालयात कामावर होत्या. नोकरी मिळालेले लोक तशी नोंद जिल्हा रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्र कार्यालयाकडे करण्यास दुर्लक्ष करित असल्याने तसेच सध्या ऑनलाइन/स्पर्धा परीक्षांमार्फत नोकर भरतीस प्राधान्य जात असल्याने अचूक आकडेवारी मिळत नाही.

(54) रोजगार-बीड येथे रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्र असून 2015-16 वर्षाअखेर सेवा पटावर नोकरी मागणी यांची नोंदवलेली संख्या 75389 आहे.

(13) सहकारी संस्था

(55) जिल्ह्यात 2015-16 वर्षाअखेर एकूण 2916 सहकारी संस्था होत्या. या संस्थापैकी 736 संस्था कृषि पत संस्था होत्या व 2180 संस्था इतर कार्य करणा-या होत्या. पत संस्था मध्ये मुख्यत्वे शेती पत संस्था ग्रामीण भागात तर शहरी भागात बिगर शेती पत संस्था जास्त आहेत. चालू वर्षात 736 शेती-पत संस्था होत्या, तर 378 बिगर शेती पत संस्था होत्या.

(56) जिल्ह्यात एकूण 45 पणन संस्था आहेत.जिल्ह्यात 943 उत्पादक संस्था आहेत. काही महत्वाच्या उत्पादन संस्थां संख्या येणे प्रमाणे, औद्योगिक वसाहती संस्था 5 आहेत. इतर औद्योगिक संस्था 121 आहेत.जिल्ह्यात एकूण 814 सामाजिक सेवा संस्था आहेत. काही महत्वाच्या सामाजिक संस्था संख्या येणे प्रमाणे ग्राहक भांडार संस्था 35 आहेत. गृहनिर्माण संस्था 93 आहेत. कामगार कंत्राट संस्था 422 आहेत.

(57) जिल्ह्यात शेतक-यांची पत मागणी पुरविण्याकरिता जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक असून तिच्या 60 शाखा 2015-16 वर्षात कार्यरत होत्या. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेमार्फत ₹ 385.30 कोटी कर्ज वाटप करण्यात आले. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक मुख्यत्वे करून शेतक-यांना सहकारी संस्थांमार्फत लघू व मध्यम मुदतीकरिता कर्ज पुरवठा करते. शेतक-यांना जमिनी सुधारण्याकरिता दीर्घ कालीन कर्ज राष्ट्रीयकृत तसेच सहकारी, भु-विकास बँकेमार्फत होतो.

(14) बँक व कर्ज पुरवठा

(58) बँकांची संख्या-जिल्ह्यात एकूण 29 वर्गीकृत बँका 2015-16 या वर्षात कार्यरत होत्या. त्या बँकेच्या एकूण 261 शाखा होत्या या वर्गीकृत बँकेच्या ठेवी ₹ 594126 लक्ष असून त्यांनी दिलेली कर्ज ₹ 579234 लक्ष आहेत.त्यात 13 नागरी सहकारी बँकांच्या तसेच 5 क्षेत्रीय ग्रामीण बँकांच्या शाखा कार्यरत आहेत. जिल्ह्यात दर लाख लोकसंख्येमागे व्यापारी बँकाची संख्या 5 असून त्यात सार्वजनिक बँकाची संख्या 4 येते.

(15) शिक्षणाच्या सोयी

(59) प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण- जिल्ह्यात एकूण 3505 प्राथमिक शाळा व 657 माध्यमिक शाळा व 259 उच्च माध्यमिक शाळा वर्ष 2015-16 मध्ये होत्या. प्राथमिक शाळात 2016 अखेर 437 हजार विद्यार्थी होते. पैकी 199 हजार मुली होत्या. प्राथमिक शाळात चालू वर्षी 20970 शिक्षक होते. माध्यमिक शाळात 2016 अखेर 94 हजार

विद्यार्थी होते. पैकी 40 हजार मुली होत्या. माध्यमिक शाळात चालू वर्षी 9083 शिक्षक होते. उच्च माध्यमिक शाळात 2016 अखेर 70 हजार विद्यार्थी होते. पैकी 27 हजार मुली होत्या. उच्च माध्यमिक शाळात चालू वर्षी 4819 शिक्षक होते.

(60) उच्चशिक्षण- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापिठाचे मुख्यालय औरंगाबाद येथे आहे. बीड जिल्ह्यात सर्व तालुक्यांच्या ठिकाणी किमान एक विज्ञान, वाणिज्य व कला शाखेची महाविद्यालये आहेत. शिवाय अंबाजोगाई येथे शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय व शासकीय अध्यापक महाविद्यालय आहे. जिल्ह्यात खाजगी तत्वावरील बीड व आष्टी येथे आयुर्वेद महाविद्यालये, बीड येथे होमियोपॅथी व विधी महाविद्यालय, बीड, अंबाजोगाई, परळी वै. येथे अभियांत्रिकी महाविद्यालये आहेत. जिल्ह्यात सन 2016 अखेर एकूण 117 महाविद्यालयातून 91 हजार विद्यार्थी शिक्षण घेत होते.

(61) तांत्रिक शिक्षणाया सोयी - बीड येथे 1 शासकीय तंत्रनिकेतने व 5 खाजगी तंत्रनिकेतन आहेत. बीड जिल्ह्यात 11 शासकीय औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था व 4 खाजगी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था व 1 व्यवसायस्तरावरील अभ्यास क्रमांकाच्या प्रशिक्षण संस्था 2015-16 वर्षात होत्या. शासकीय तंत्र निकेतनात सिव्हील इंजिनिअर व मेकॅनिकल इंजिनिअर तर खाजगी तंत्र निकेतनात 1) कस्ट्रक्शन टेक्नॉलॉजी 2) कम्युनिकेशन इंजिनिअर या शाखा आहेत.

(16) वैद्यकीय व आरोग्य सेवा

(62) वैद्यकीय सेवा- जिल्ह्यात वैद्यकीय सेवा शासकीय संस्था, स्थानिक संस्था (जिल्हा परिषद), सेवाभावी संस्था व खाजगी संस्थामार्फत पुरविण्यात येतात. अंबाजोगाई येथे वैद्यकीय महाविद्यालयाचे रुग्णालय आहे. जिल्ह्यात एकूण 2174 खाटांची सोय आहे. त्यांचा जिल्ह्यातील एकूण 556 हजार रुग्णांनी 2015-16 या वर्षात घेतला. शिवाय शासनाचे जिल्हा सामान्य रुग्णालय व क्षयरोग चिकित्सालय बीड येथे आहे. जिल्हा परिषदेची 50 प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व 280 आरोग्य उपकेंद्रे आहेत. 2011 जनगणनेप्रमाणे दर लाख लोकसंख्येमागे खाटाची संख्या 82 येते.

(63) कुटुंब कल्याण कार्यक्रम- जिल्ह्यात कुटुंब कल्याण केंद्रे राबविण्याकरिता 2015-16 मध्ये 63 केंद्रे होती. पैकी 10 केंद्रे नागरी भागात तर 50 केंद्रे ग्रामीण भागात आहेत. कुटुंब कल्याण शस्त्रक्रिया 2015-16 मध्ये 19479 करण्यात आल्या, त्यापैकी 19428 शस्त्रक्रिया स्त्रियावर करण्यात आल्या.

(17) इतर कार्यक्रम

(64) माता बाल संगोपन कार्यक्रम- बीड जिल्ह्यात माता बाल संगोपन कार्यक्रमांतर्गत 2015-16 या वर्षात लस टोचणी कार्यक्रमाद्वारे त्रिगुणी लस- 44219, पोलीओ-45739, बी.सी.जी.- 45739, गोवर-44685, त्रिगुणी (डि.टी.), धनुर्वात लस- 133139, त्रिगुणी लस-39035 लस टोचण्यात आली होती.

(65) पाणी पुरवठा- बीड जिल्ह्यात पावसाचे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होत असल्याने सन 2015-16 मध्ये शासनाने 756 गावांना व 664 वाड्यांना/वस्त्यांना कायम व तात्पुरत्या स्वरूपाची नळ योजना करून पिण्याच्या पाण्याची सोय केलेली आहे. सन 2015-16 मध्ये 743 गावांना व 573 वाड्यांना टँकरद्वारे पाणी पुरवठा करण्यात आला आहे.

(18) संकीर्ण

(66) **स्थानिक संस्था-जिल्ह्यात** मार्च 2016अखेर 1020 ग्रामपंचायती होत्या. त्यापैकी 832 स्वतंत्र व 188 गट ग्रामपंचायती आहेत. वर्ष 2015-16 मधील ग्रामपंचायतीचे एकूण उत्पन्न व खर्च अनुक्रमे ₹ 5403.05 लाख व ₹ 3511.71 लाख आहे.

(67) जिल्ह्यात मार्च 2016 अखेर 6 नगर परिषदा व 1 (केज) नगरपंचायत आहेत. या 7 नागरी स्वराज्य संस्थांचे उत्पन्न व खर्च अनुक्रमे ₹ 26313.08 लाख व ₹ 15009.37 लाख आहे. जिल्हा परिषद बीडची वर्ष 2015-16 ची मिळकत व खर्च अनुक्रमे पुढील प्रमाणे आहे- ₹ 192513 लाख , ₹ 183050 लाख आहे.

(68) **पोलीस व गुन्हे-जिल्ह्यात** 27 पोलीस स्थानके व 10 पोलीस आऊट पोस्ट मार्च 2016 अखेर होते. एकूण पोलीस दलांची संख्या 2015-16 मध्ये 2535 होती.तसेच होमगार्डची संख्या 1054 होती.

(69) **करमणूक-जिल्ह्यात** मार्च 2016 अखेर कायम स्वरूपाची 7 सिनेमागृहे आहेत. 4 व्हिडीओ गृहे होती.चित्रपटाव्दारे व केबल धारकव्दारे करमणूक कराची एकुण वसूली चालू वर्षात ₹ 312.80 लाख झाली. या खेरीज बीड व परळी येथे नाट्यगृहे असून त्यात नाटके व गायनाचे कार्यक्रम होतात.

(70) **पर्यटन/तीर्थक्षेत्र** - बीड येथे कंकालेश्वराचे फार सुरेख मंदिर आहे. या मंदिराचे बांधकाम यादव कालीन असून शिल्पाची वैशिष्ट्ये व पोत हे आज ही या शिल्पावर स्पष्टपणे दिसतात. याशिवाय जटाशंकराचे देऊळ असून बीडच्या परिसरात पुर्वेला खंडेश्वरी कोल्हापूर निवासिनीचे देवालय आणि उत्तरेला खंडोबाचे देऊळ व दिपमाला जुन्या काळातील शिल्प व वास्तूकलेचे नमुने आहेत.

(71) बीड पासून 19 कि.मी.अंतरावर कपिलधार हे तिर्थक्षेत्र असून त्या स्थानी कपिलमुनीनी उग्र तपश्चर्या केली असे पुराणात दर्शविले आहे.तेथेच संत मन्मथस्वामी यांचीही समाधी आहे.

(72) बीडपासून 30 कि.मी.अंतरावर चाकरवाडी हे तिर्थक्षेत्र असून त्या स्थानी श्री.ज्ञानेश्वर माऊली महाराज यांची समाधी आहे.त्या ठिकाणी दर आमावास्येला लाखो भाविक दर्शनाला जातात.

(73) परळी हे बारा ज्योतिर्लिंगा पैकी एक स्वयंभू ज्योतिर्लिंग आणि गणेश महात्म्यात ज्या प्रमुख गणपती मंदिराचा उल्लेख केला आहे, त्या पैकी चार गणेश मंदिरे अनुक्रमे लिबांगणेश, नवगणराजूरी, गंगामसला, व नामलगाव हे या जिल्ह्यात आहेत. तसेच यांच्या जोडीला अंबाजोगाई येथे जोगोईचे मंदिर आहे.

(74) मराठी आद्य कवी मुकुंदराज यांनी मराठी सरस्वतीची पद्यमय रचना या जिल्ह्यात केली. त्यांचे समाधी-स्थान अंबाजोगाई पासून 3 कि.मी. अंतरावर आहे.तसेच आद्यगणितज्ञ व शुन्य या संकल्पनेचे जनक भाष्कराचार्य यांचा 12व्या शतकात बीड जिल्ह्यात जन्म झाला असल्याची नोंद इतिहासात आढळते.

(75) जिल्ह्यात सौताडा, तालूका पाटोदा येथे रामेश्वराचे मंदिर खोल दरीत असून प्रेक्षणीय आहे. त्याचप्रमाणे जुलै ते सप्टेंबर या कालावधीत येथे निसर्गरम्य धबधबा पाहावयास मिळतो.तसेच कपिल धारा या ठिकाणी निसर्गरम्य धबधबा पाहावयास मिळतो. या शिवाय बीड पासून 5 कि.मी. अंतरावर खजाना विहीर आहे. या विहीरीचे वैशिष्ट्ये असे की ,सतत ठरावीक पातळीवर 5 ते 6 फुट इतकेच पाणी या विहीरीत असते. ही विहीर हिजरी 991 मध्ये सलाबतखानाने बांधलेली असून या विहीरीत पाणी कोठून येते याचा शोध अद्याप पर्यंत लागलेला नाही.असे असले तरी 441 वर्षांनी प्रथमच वर्ष 2012मध्ये कोरड्या दुष्काळामुळे ही विहीर आटली.

(76) **बिंदूसरा युवा शांती वन प्रकल्प-** अंतरराष्ट्रीय युवक वर्षाच्या निमित्त्याने बीड तालुकातील मंझरी या गांवाजवळ असलेल्या ओसाड व माळरान जागेवर युवा शांती वन प्रकल्प उभारण्याचा संकल्प करण्यात आला.या प्रकल्पासाठी एकूण 25 एकर जागा संपादीत करण्यात आलेली असून हे स्थळ बीड पासून 11 कि.मी.अंतरावरअसलेल्या मंझरी गावाजवळ आहे. या प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश म्हणजे युवकांच्या श्रमातून निसर्गरम्य युवाशांती वन प्रकल्प तयार करणे

असा आहे.त्यामध्ये याठिकाणी वेगवेगळ्या प्रकारची झाडे लावणे, राहण्यालायक झोपड्या बांधणे, वन विहार व एक अद्यावत विश्रामगृह तयार करून स्पॉट तयार करण्याची कल्पना आहे.

*****